

МОРАЛНИЯТ ИЗБОР НА Л. Н. ТОЛСТОЙ³⁶

Религиозна криза

На всички е известно, че през 1875-1878 г., някъде на около петдесетгодишна възраст, Л. Н. Толстой коренно промени възгледите си за същността на живота. Мисля, че никой няма право публично да обсъжда съкровеният трепет в душата на другия, но, след като сам ни разказа за вътрешната си драма и за борбата, която е преживял, великият писател, може да се каже, ни покани да проверим правилността на неговите умозаклучения и затова като се ограничим с онзи психологически материал, който самият той ни е дал, можем да обсъждаме преживяната от него борба, без грубо да нахлуваме в света на чуждите мисли и постъпки.

Като предпочитаме сега ранните произведения на Толстой, ние постоянно откриваме кълнове на същите тези идеи, които той проповядва сега. Философските въпроси и въпросите за нравствените начала на живота са го интересували още от най-ранна младост. На шестнадесетгодишна възраст той вече е обичал да чете философски произведения; през студентските години, дори в "бурните дни на страсти", въпросите за това, как трябва да живеем, са възниквали пред него с цялата си сериозност. В неговите автобиографични повести, в частност "Юношество", са останали дълбоки следи от тази скрита умствена дейност, макар че, както той казва в "Изповед", никога не се е изказвал изчерпателно по тези въпрос. Нещо повече, колкото и да определя през тези години себе си като "философски нихилист", той в действителност никога не се е разделял с вярата на своето дет-

ство*. При това той винаги е бил поклонник и последовател на Русо, а в статиите му за възпитанието (събрани в 4-я том на московското десето издание на съчиненията му) могат да се открият много радикални възгледи за повечето парливи социални въпроси, които той разглежда по-късно. Тези въпроси толкова са го измъчвали, че още тогава, когато правел педагогическите си опити в училището в Ясна поляна и е бил мирови посредник**, т. е. през 1861-1862 г., той чувствувал такова отвращение към неизбежната двойственост на положението си в ролята на благодетелен помешчик, че, според думите му, "той тогава може би е щял да изпадне в онова отчаяние, в което изпаднал след петнадесет години, ако не е съществувала една друга страна на живота, все още неизпитана от него и обещаваща му спасение, а именно семейният живот". С други думи, Толстой още тогава е бил близко до отричането на възгледа на привилегированите класи за собствеността и труда и би могъл да се присъедини към великото народническо движение, което по онова време се е зараждало в Русия. По всяка вероятност, той би се и присъединил към него, ако новият свят на любовта, семейният живот и семейните интереси, на които той се отдал с присъщата за натурата му пламенност, не би укрепил отново връзките му с привилегированата класа, към която той принадлежал.

Изкуството, несъмнено, също е отвлякло вниманието

* Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого, запрещенных русской цензурой. Т. 1 (исповедь). Издание Горшакова, 1901, с. 13. След написването на тези редове излезе биографията на Л. Н. Толстой, написана от Бирюков и съдържаща редица доста интересни автобиографични бележки и писма на Лев Николаевич. От тях се вижда, че Лев Николаевич никога не е бил философски nihilist в точния смисъл на думата. Той продължавал да вярва и да се моли.

** Лице, което посредничи в споровете между помешчиците и селяните. - Бел. прев.

му от социалните задачи или поне от икономическата им страна. Във "Война и мир" той развива *философията на масите*, като я противопоставя на *философията на героите*, т. е. развива философия, която по това време би могла да намери само няколко последователи от всички образовани хора в Европа. Дали това е било внушение на поетическия гений, който открил пред Толстой ролята на масите във великата война от 1812 г. и го е научил, че именно масите, а не героите са главните двигатели на историята? Или това е било просто по-нататъшно развитие на идеите, набелязани още от Русо³⁷, Мишле³⁸, Прудон, вдъхновяващи Толстой в училището в Ясна поляна и влизащи в противоречие с всички педагогически теории, създадени от църквата и държавата в интерес на привилегированите класи? Така или иначе, "Война и мир" поставя пред него задача, чието разрешаване заема цели години, и създавайки този капитален труд, в който се е стремил да прокара нов възглед за историческите събития, съзнавайки полезността на своята работа, Толстой би трябвало да се чувствава удовлетворен. Що се отнася до "Ана Каренина", където той не си е поставял реформаторски и философски цели, работата над този роман дава възможност на Толстой да преживее отново, с цялото напрежение на поетическото възпроизвеждане, различните фази на празния живот на заможните класи и да го противопостави на трудовия живот на селячеството. И завършвайки този роман, той започва да съзнава колко много собственият му живот противоречи на младежките му идеали.

В душата на великия писател сигурно е ставала силна борба. Комунистическите тенденции, накарали го да напечатата с курсив поуката от епизода с певеца в "Люцерн" и да избухне в гневни обвинения против цивилизацията на имотните класи; насоката на мислите, продиктували сурова критика срещу частната собственост в "Холстомер"; анархическите идеи, довели в яснополянските му статии за образованието до отричане на цивилизацията, основаваща се на капи-

тализма и държавността; а от друга страна – неговите лични възгледи за частната му собственост, които се опитва да съгласува с увлечението си по комунистическите идеи (вж. разговора на двамата братя Левици в “Ана Каренина”)*; отсъствието на симпатия към опозиционните на руското правителство партии и в същото време дълбоко вкорененото в него отвращение към това правителство; преклонението му пред аристократизма** и заедно с това уважението към селския труд – всички тези пориви сигурно са били в състояние на непримирима борба в душата на великия писател с цялото напрежение, присъщо на гениалния му талант. Постоянните му противоречия са толкова очевидни, че по времето, когато по-малко проникателните руски критици и крепостническият вестник “Московские ведомости” причисляват Толстой към лагера на реакционерите, талантливият руски критик Н. М. Михайловски напечата през 1875 г. поредица от забележителни статии със заглавие “Десница и шуйца графа Толстого”, в които посочи, че в душата на великия писател постоянно се борят две съвсем различни личности. В тези статии младият критик, голям поклонник на Толстой, анализира прогресивните идеи, изказани от писателя в педагогическите му статии, и ги съпоставя със странните консервативни възгледи, изказани в следващите произведения на Толстой. Накрай Михайловски предсказва кризата, към която великият писател неизбежно се е приближавал.

“Нямам намерение да разглеждам “Ана Каренина” – пише той – първо, защото още не е завършена, второ, защото за нея трябва или много да се говори, или изобщо да не се говори. Ще кажа само, че в този роман много по-повърхностно, отколкото в другите произведения на гр. Толстой, но може би именно поради тази повърхностност по-ясно, откол-

* Както се вижда от книгата на П. И. Бирюков “Биография”, Л. Н. Толстой наистина е водил подобни разговори с брат си.

** Пак там.

кото другаде, са се отпечатали следите от драмата, която става в душата на автора. Възниква въпросът, какво трябва да прави този човек, как да живее, как да избегне тровещите го мисли, които непрекъснато нахлуват в насладата на удовлетворената потребност? Няма съмнение, че той, макар и инстинктивно, трябва да търси начини да приключи с вътрешната душевна драма, да затвори тази страница, но как да го направи? Мисля, че ако в такова положение се окажеше посредствен човек, той би се самоубил. Изключителният човек, разбира се, ще търси други пътища, и такива, струва ми се, има много". (Отечественные записки. 1875. июнь; Сочинения. Т. 3. Столбцы 491-492).

Един от тези пътища, според Михайловски, е създаването на литературни произведения, предназначени за народа. разбира се, малко са щастливците, които притежават необходимите за тази цел таланти и способности.

"Но щом той (Л. Н. Толстой) е сигурен, че нацията се състои от две половини и че дори невинните, "неосъдителните" удоволствия на едната от тях накланят везните във вреда на другата – какво може да му попречи да посвети колосалните си сили на тази тема? Трудно е дори да си представим, че някакви други теми могат да интересуват писател, който изживява в душата си такава страшна драма, каквато изживява гр. Толстой. Тя е толкова дълбока и сериозна, толкова силно завладява самите основи на литературната дейност, че, струва ни се, задушават всички други интереси, също както задушават другите растения вчепкалата се в тях кукувича прежда. И нима да напомняш на "обществото", че неговите радости и развлечения съвсем не са общочовешки радости и развлечения; да разясняваш на "обществото" истинския смисъл на "явленията на прогреса", да пробуждаш поне в някои по-възприемчиви натури съзнанието и чувството за справедливост не е достатъчно висока цел на живота? И нима на това обширно поле няма къде да се разгърне поетическото творчество"...

“Драмата, която става в душата на гр. Толстой, е също моя хипотеза, но основателна хипотеза, защото без нея изобщо не е възможно да свържа нишките на неговата литературна дейност” (Сочинения. Т. 3. Столбцы 493 – 494, 496).

Сега на всички е известно, че предположението на Михайловски се оказва всъщност пророчество. През 1875 – 1876 г., когато Толстой завършва “Ана Каренина”, той започва напълно да осъзнава празнотата и двойствеността на живота, който е живял дотогава. “С мен – казва той – започна да става нещо много странно: на моменти започна да ме обхваща отначало недоумение, чувството, че животът е спрял, като че ли не знаех как да живея, какво да правя...” Въпросите се сипели един след друг: “Защо?... И какво от това?” Добре – казвал си той. – Ще имаш 6000 десетини* в Самарска губерния, 300 коня и какво от това? “Съвсем се обърках и не знаех какво да мисля по-нататък”. Литературната слава загубва за него привлекателната си сила след като достига върха ѝ, когато излиза “Война и мир”. Еснафското семейно щастие, чиято картина изобразява в повестта “Семейно щастие”, написана малко преди да се ожени, вече е било преживяно и повече не го удовлетворявало. Епикурейският живот, който води дотогава, изгубва за него смисъл. “Аз почувствувах – казва той в “Изповед” – че онова, върху което стоях, се пречупи, че няма върху какво да стоя, че онова, с което живеех, вече го няма, че няма с какво да живея. Животът ми спря”. Той загубва интерес към тъй наречените “семейни задължения”. Когато се замислял за възпитанието на децата си, си казвал: “Защо?” – и вероятно е чувствувал, че в помещическата среда никога няма да може да им даде по-добро възпитание от това, което той самият е получил и което не е одобрявал. Когато разсъждавал, по какъв начин народът може да се замогне, той изведнъж си казвал: “Какво ме засяга

* Десетина – стара руска мярка за повърхност = 10,9 дка. – Бел. прев.

това?”

Той чувствава, че няма за какво да живее. Няма дори желаниа, за които да може да каже, че са разумни. “Ако се появеше една вълшебница и предложеше да ми изпълни някакво желание, аз нямаше да знам какво да кажа...”. “Аз не можех да желая дори да науча истината, защото се досещах каква е тя. Истината беше следната – животът е безсмислица”. Той няма цел в живота и стига до извода, че животът без цел, с неговите неизбежни страдания е едно непоносимо бреме (Исповедь. IV, VI, VII).

Той не притежава, както сам се изразява, “нравствена тъпота на въображението”, необходима за спокоен епикурейски живот сред заобикалящата го нищета; но в същото време като Шопенхауер³⁹ не притежава воля, чиято проява е необходима за съгласуване на постъпките с това, което подсказва разумът. Затова и самоунищожението, смъртта са единственото разрешение на въпроса.

Но Толстой е извънредно силен човек, за да се самоубие. Той намира изход и този изход е връщането към онази любов, която изпитва на младини: *любовта към селските маси*. “Може би благодарение на моята някак си странна физическа любов към истинския трудов народ” – пише той, или поради някакви други причини, но най-накрая той разбира, че смисълът на живота трябва да се търси сред милионите, които цял живот прекарват в труд. Той започва с по-голяма внимание отпреди да изучава живота на тези милиони. “И аз – казва той – обикнах тези хора”. И колкото повече вниква в техния живот, минал и настоящ, толкова повече ги обиква и му става още по-леко да живее. Що се отнася до живота на хората от собствената му среда – богати и учени (а той се е движел в средите на Катков, Фет и други подобни господа) – той “не само му опротивял, но и загубил всякакъв смисъл”. Той разбира, че ако по-рано не е виждал целта на живота, причината е неговият собствен живот, прекарван “в изключителните условия на епикурейството”, изместващ на

задан план истината.

“Аз разбрах – продължава той – че моят въпрос какво е животът ми и отговорът: едно зло – е бил абсолютно правилен. Неправилното беше само това, че отговорът, който се отнасяше само за мен, аз приписах на живота изобщо: аз се попитах какво е моят живот и получих отговор – зло и безсмислица. И това е точно така. Моят живот – живот от нередни компромиси, похот – беше безсмислен и зъл и затова отговорът “животът е зъл и безсмислен” се отнася само за моя живот, а не за човешкия живот изобщо”. По-нататък Толстой посочва, че дори всички животни се трудят, за да продължат живота си. “Какво трябва да прави човекът?” – пита Толстой и отговаря: “Той също така, както и животните, трябва да се труди, но с тази разлика, че ще загине, ако се труди сам – той трябва да се труди не за себе си, а за всички...”. “Аз не само не се трудех за всички, аз и за себе си не се трудех. Аз живеях като паразит и когато си зададох въпроса защо живея, получих отговора – за нищо”.

По такъв начин схващането, че той трябва да живее както живеят милионите хора, изкарващи прехраната си с труд, че трябва да работи както работят тези милиони, че именно този живот е единствено възможният отговор на въпросите, предизвикали у него отчаяние, единственият път, по който можеш да избегнеш онези ужасни противоречия, накарали Шопенхауер да проповядва самоунищожение, а Соломон, Шакиямуни и други – отчаян песимизъм – това схващане спасява Толстой и му връща загубената енергия и воля за живот. *Но именно тази идея е вдъхновила хиляди руски младежи през същите тези години и е създала велико движение “отиване сред народа – сливане с народа”.*

В забележителната си книга “Так что же нам делать?”* Толстой ни разказва за впечатлението, което му направил “босияшкият” квартал на Москва през 1881 г. и за влиянието на

*Заглавията на много от цитираните произведения често са непълни, понякога не съвсем точни, а в други

тези впечатления върху по-нататъшното развитие на идеите му. Но и досега все още не ни е известно, какви са били фактите и впечатленията от реалния живот, които го карат през 1875 – 1881 г. така остро да почувствува празнотата на живота, който е живял дотогава. Дали няма да бъде твърде смело от моя страна да предположа, че онова същото движение “сред народа”, вдъхновило толкова много руски младежи и девойки да отидат по селата, по фабриките и да живеят като трудещия се народ, кара и Толстой от своя страна да се замисли над положението си на богат помещик?

Че е знаел за движението, няма никакви съмнения. За съдебния процес срещу нечаевци през 1871 г.⁴⁰ пишеха във всички руски вестници и всеки, въпреки цялата юношеска незрялост на речите на обвиняемите, лесно можеше да разпознае високите идеали и любовта към народа, които са ги вдъхновявали. Процесът срещу дългушинците през 1875 г. направи още по-дълбоко впечатление в това отношение; но не по-малко впечатление направи и процесът (през март 1877 г.) срещу посветилите се на високи идеали момичета Бардина, Любатович, сестрите Суботини, срещу “московските петдесет”, както ги наричаха тогава в кръжоците – момичета от богати семейства, които, въпреки това, живееха като обикновени работнички, живееха в ужасните фабрични казарми, работейки по 14 – 16 часа на ден, превъзможвайки най-различни трудности, само и само за да живеят заедно с работниците и да имат възможност да ги обучават... И накрая процесът срещу “сто деветдесет и тримата” и процесът срещу Вера Засулич през 1878 г. Колкото и голяма да е била неприязънта на Толстой към революционерите, все пак, четейки съобщенията за тези процеси, слушайки разговорите

случаи произведенията не са преведени на български език. Затова ги оставяме така, както ги дава П. А. Кропоткин. Изключение правят само преведените произведения, които са добре известни на българския читател. – Бел. прев.

за тях в Москва и Тула и наблюдавайки впечатлението, което те са правели, той, великият художник, би трябвало да почувствува, че тези млади хора стоят много по-близо до онзи Толстой от 1861-1862 г. преди обиска и погрома в Ясна поляна, отколкото хората от обкръжението на Катков, с които сега е трябвало да общува. В края на краищата, дори изобщо да не е чел съобщенията за тези процеси и да не е чувал за “московските петдесет”, той е чел “Целина”, въпреки всичките ѝ недостатъци; и ако той се е водел само от това, далеч не съвършено изображение на народническото движение, той вече е могъл да разбере идеалите на тогавашната руска младеж; могъл е да разбере, защо тя е стояла много по-близо до неговия идеал Русо, отколкото самият той, след като е изоставил идеалите на своята младост.

Ако самият Толстой тогава беше двадесетгодишен младеж, сигурно щеше да се присъедини под някаква форма към движението, въпреки всичките пречки, които са стояли на пътя му. Но на такава възраст, при такава обстановка, и особено, когато умът му е бил зает с въпроса: “Къде е лостът, който би могъл да преобърне човешките сърца? Къде е източникът на дълбокото морално прераждане на всеки един от нас?”, Толстой трябвало да води дълга и упорита борба със самия себе си, преди да поеме този път. На нашата младеж ѝ беше достатъчно само едно единствено, най-просто наставление, че всеки, получил образование благодарение на трудещите се маси, е длъжен да им се отплати, като работи за тях. Младежите и девойките напускаха богатите къщи на близките си, живееха най-обикновен живот, малко различаващ се от живота на работниците и се посвещаваха, доколкото можеха, на народа. Но поради много причини – образование, навици, заобикаляща го среда, възраст и може би вследствие на големия общофилософски въпрос, с който е бил зает умът му – Толстой е трябвало изключително много и непосилно да страда преди да достигне до същите изводи, но по други път, т. е. преди да достигне до извода, че той, като съзнателна част от Божественото Неизвестно, е длъжен да изпълнява волята на това Неизвестно, според която всеки е

длъжен да работи за общото благо*.

Веднага щом стигнал до тези изводи, Толстой побързал да заживее в унисон с тях. Пречките, които е срещнал по пътя си, преди да получи възможността да следва внушенията на своята съвест, вероятно са били огромни: за тях само можем да гадаем. Лесно е да си представим софизмите, с които е трябвало да се бори, особено, когато всички, разбиращи значението на огромния му талант, са започнали да протестираат против критичното отношение, което проявявал към предишните си литературни творби. Може само да се радваме на силата на неговите убеждения, щом той така рязко е променил начина си на живот.

Малката стаичка в богатата му къща, където той се настанява да живее, е известна на всички от разпространяваните снимки. Толстой с плуга (на картината на Репин) обиколи цял свят, а руското правителство реши, че тази картина е много опасна и се разпореди да я махнат от изложбата. Ограничавайки се в храненето с минималното количество най-обикновена храна, той, доколкото му позволяват физическите сили, се старае сам да си я изкарва. И през тези последни години, казва той, е написал повече, отколкото през годините на най-голямата си литературна продуктивност.

Резултатите от примера, даден от Толстой на човечес-

* Това, което ми казваха някои хора - отбелязва Толстой - в което понякога се стараех да убедя себе си, че трябва да желаяш щастие не само за себе си, но и за другите, близките и за всички хора, не ме удовлетворяваше; първо, защото аз, както и всички, не можех искрено да желая щастие за другите хора; второ, което е основното, защото другите хора точно така, както и аз, бяха обречени на нещастие и смърт. Изпаднах в отчаяние. "Идеята, че личното щастие може да се намери преди всичко в щастието за всички, не го привличала и затова той сметнал самия стремеж към щастие за всички и съдействието на прогреса в тази насока за недостатъчно основателни, за да бъдат цел на живота.

твото, са общоизвестни. Той обаче смятал, че е длъжен да даде философска религиозна обосновка на поведението си, което наистина прави в редица забележителни творби.

Воден от идеята, че милионите трудови хора са си изяснили смисъла на живота, намирайки го в самия живот, на който те са гледали като на изпълнение “волята на твореца на вселената”, Толстой приема традиционната вяра на масата руски селяни, макар че аналитичният му ум се възмущава от тази крачка: той започва да изпълнява обрядите на православната църква. Но скоро се появява граница, която не може да прекрачи и вижда, че има вярвания, които в никакъв случай не може да приеме. Той чувствава например, че заявявайки тържествено в църквата преди причастяването, че приема причастие в буквалния смисъл, като Христова плът и кръв, той всъщност твърди нещо, което разумът му не признава. Освен това той скоро се запознава със селяните сектанти Сютаев и Бондарев, към които се отнася с голямо уважение, и след това запознанство разбира, че присъединяването му към православната църква е практически одобрение на възмутителните преследвания на сектантите, че по този начин помага да се разпалва онази взаимна омраза, която изпитват всички църкви една към друга.

В резултат на горепосочените причини Толстой се заема да изучава старателно християнството, избягвайки гледищата на различните църкви и обръщайки особено внимание на сверяването преводите на Евангелието с цел да открие истинското значение на заветите на Великия Учител и да отдели от тях по-късните наслоения и добавки, направени от последователите му. В една забележителна работа (“Критика Догматического Богословия”), за написването на която е извършил огромна работа, той показва колко фундаментално се различават ученията и обясненията на различните църкви от истинския смисъл на думите на Христос. След това той, съвсем самостоятелно, изработва собствено тълкуване на християнското учение, сходно с тълкуванията, които са давали на това учение великите народни движения...